

01

Xosé Manuel Sánchez Rei,
*O portugués esquecido: O galego
e os dialectos portugueses
setentrionais*, 2ª edición,
Compostela, Laiovento, 2022,
619 páxinas.

Pere Comellas Casanova
Universitat de Barcelona

Orcid 0000-0002-9359-8210. perecomellas@ub.edu. Universitat de Barcelona. España.

Ao longo da historia, boa parte da filoloxía e a lingüística histórica portuguesas ocultaron, ignoraron ou polo menos diminuíron o papel do galego. Como di o lingüista Fernando Venâncio (2019: 40), «A imaxe mental que os portugueses construíram do país e de si mesmos implica en 1143 una cesura absoluta, un inicio de algo inteiramente novo. Nessa visión, a irrupción da realidade política “Portugal” é acompañada da creación dum idioma propio, evidentemente con ligazón directa ao latín». Esta idea, xa de por si indefendíbel, fíxose aínda máis insostíbel co descubrimento da lírica medieval galega, ou galego-portuguesa, como preferiu chamar a crítica, que parecía pór en evidencia a inexistencia dunha fronteira lingüística no Miño. Sexa como for, existe consenso entre os especialistas sobre a existencia de un continuo cuxas isoglosas non necesariamente coinciden coa fronteira política, así como sobre a orixe da lingua no que hoxe chamamos Galiza e o norte de Portugal: «No hay duda, pues, de que el gallego es la base del portugués» (Coseriu, 1987: 130).

O extenso libro do profesor Sánchez Rei documenta largamente ese continuo, a partir dos datos fornecidos por diferentes fontes –moito especialmente polos traballos do dialectólogo José Leite de Vasconcelos–, e dese xeito reúne nunha monografía a inxente cantidade de indicios lingüísticos obxectivos que permiten definir a existencia dunha área cultural a ambos os lados do Miño. De feito –e ao contrario doutros traballos que salientan as diferenzas que coincidirían coa fronteira política porque se centran nos respectivos estándares–, o traballo de Sánchez Rei desenfoca o marco que separa galego e portugués; marco que, de existir, estaría (ou talvez tería estado ata pouco tempo atrás) máis pola zona do Douro do que do Miño. O título do libro, *O portugués esquecido*, refírese ao feito de identificar lingua con estándar, e polo tanto a deixar no esquecemento todo canto queda de fóra: dialectalismos, expresións populares, rexistros desprestixiados... A conclusión, insisto, é que ese portugués esquecido do norte está (ou estaba) máis próximo do que se fala ao norte do Miño que do que se fala ao sur do Mondego.

O traballo divídese en seis grandes capítulos máis unha concisa conclusión. O primeiro capítulo ten dúas partes ben diferenciadas. Por un lado, coméntanse os factores históricos, xeográficos, culturais e económicos que estableceron unha área difusamente delimitada mais que abrangería toda a zona galega e o norte portugués, cunha fronteira moito antiga mais non rigorosamente fixada até 1864, e sempre «bretemosa», que «parece ter sido nalgúns momentos máis teórica do que práctica» (p. 35). Revisanse aquí os constantes fluxos poboacionais e a existencia dunha identidade común, ás veces caracterizada como «arraiana», froito da «densidade de comunicación», o que tería, evidentemente, consecuencias lingüísticas: «non hai nada que impida pensarmos que tal mutuo contacto puidese conservar en ambos os lados da fronteira fenómenos lingüísticos do galego medieval ou desenvolver en común características que non se propagarían aos falares portugueses centromeridionais» (p. 66).

Por outro lado, a segunda parte do capítulo recompila os estudos dialectolóxicos do portugués e do galego, en sentido largo, ao longo da historia, o que inclúe testemuños antigos que simplemente observaron e anotaron determinadas peculiaridades xeolectais, frecuentemente para condenalas: «Poderá verificarse con facilidade nas páxinas que seguen que a maioría destes fenómenos lingüísticos coñeceu duras críticas por parte de gramáticos, ortografistas e tratadistas portugueses xa desde os primeiros tempos do século xvi e até ben entrado o século xx» (p. 77). Así, a tradición gramatical portuguesa fúndase, segundo o propio Leite de Vasconcelos, nuns principios que marxinarán sistematicamente os falares setentrionais do estándar: a preocupación pola semellanza da gramática portuguesa coa latina; unha vontade altamente prescritivista; un forte sentimento patriótico da lingua, e a vontade de diferenciarse do castelán: «lembremos que se estaba a construír unha lingua en termos políticos e ideolóxicos e que tal proceso pasaba inexorablemente por esquecer o pasado galego do idioma e aqueles trazos del que aínda persistían nos falares norteños» (p. 86). Esta

parte do libro constitúe por si so un auténtico manual concentrado de historia da dialectoloxía portuguesa e da galega, utilísimo. E nel xa aparecen algúns dos trazos lingüísticos que caracterizan ou caracterizaban o portugués setentrional, compartidos co galego, quer padrón quer dialectal: betacismo, monotongación de [wa], desnasalización de ditongos nasais, asimilacións ou disimilacións, metátese de /r/, finais [õ] (grafado <om>), conservación de hiatos entre vogais próximas [ea] ou da africada [tʃ], alén de fenómenos morfolóxicos e lexicais. Naturalmente, destaca na longa lista de figuras relevantes a de José Leite de Vasconcelos, o primeiro que se pode considerar propiamente dialectólogo na liña científica iniciada no século XIX na Europa, e tamén autor da primeira proposta sistemática de clasificación dialectal do portugués.

Sobre a dialectoloxía galega, especialmente interesante é a discusión tradicional sobre a filiación do galego, do que Charles-Louis de Fourcroy, cónsul francés destinado na Coruña afirmou ser «unha variedade híbrida entre o español antigo e o portugués da época» (p. 173-174). Este tipo de afirmación, entón e agora (polo menos na lingüística popular) é tipicamente feita sobre linguas minorizadas. Raramente se ouvirá dicir que o inglés poida ser considerado unha variedade híbrida entre o alemán e o francés, por exemplo. O capítulo segundo acaba coa revisión da perspectiva de Leite de Vasconcelos sobre o galego, que comezou por chamar «dialecto do portugués» (p. 209) para despois consideralo «codialecto» e atribuír a separación entre ambos a «motivos políticos» (p. 210).

Os capítulos seguintes abordan propiamente a descrición das múltiples características dos falares setentrionais de Portugal (o «portugués esquecido») que evidencian unha gran proximidade coas falas galegas e, polo contrario, fortes diferenzas co padrón portugués, ou, en palabras do autor, «aspectos lingüísticos que vinculan precisamente os falares galegos con aqueles portugueses setentrionais non coincidentes co estándar lisboeta» (p. 213). O capítulo terceiro trata das cuestións fonéticas e fonolóxicas, talvez as máis rapidamente recoñecibles e as mais descritas e estudadas. É dividido en «fenómenos tipicamente dialectais» como a redución do ditongo [wa] nos grupos [kwa] [gwa] ou a conservación do ditongo [ow], o betacismo, a conservación da africada [tʃ] etc., e fenómenos propios da linguaxe popular, que estarían mellor delimitados por factores diestráticos do que diatópicos (malia seren tamén propios da falas norteñas, polo menos a maioría). Un exemplo, a intercalación dunha vogal epentética entre dous termos para evitar un hiato difícil («a-i-auga, é-i-ela, minha-i-alma»), trazo común tamén ao portugués beirense.

O capítulo catro aborda os trazos morfosintácticos, en xeral menos observados e comentados polos estudosos do portugués setentrional, especialmente os máis vinculado á sintaxe. Aquí temos, por exemplo, na parte dedicada á morfoloxía, a conservación do sufixo «çom / som», que sucumbiu no sur vítima do que Venancio (2019) chama «a especie invasiva ão»; as diferenzas de xénero en palabras como *calor*, *olor* ou *fin*, masculinas no estándar portugués e femininas no norte (aínda que «olor» é masculina en galego estándar); ou a variábel morfoloxía do plural ou dos verbos.

En relación coa sintaxe, a máis esquecida dos estudos dialectolóxicos, Sánchez Rei subliña a súa utilidade, xa que «pode contribuír para a formulación de universais lingüísticos», «permite investigar equivalencias gramaticais entre variedades dunha mesma lingua, modalidades de linguas diferentes, grupos de linguas ou até familias lingüísticas», e favorece «marcar diferenzas (embora tamén puntos de confluencia e relacións) entre o estándar e outras variedades diferentes desa mesma lingua» (p. 367-368). Aquí estúdanse cousas como a conservación da segunda persoa plural, o uso do dativo *che*, a colocación pronominal, algunhas construcións preposicionadas (que contrastan coas estándares transitivas sen preposición) etc. É curioso o caso da partícula discursiva «ho» ou «hom» (p. 420), hoxe viva no galego e probabelmente existente no portugués norteño

do pasado e proveniente de «home(m)», que case coincide co brasileiro coloquial «ó», proveniente de «olhe»; ou aínda «canté» (p. 423), interxección que podería vir de «quanto é», usada como equivalente de «oxalá», «quem me dera» («tomara», no Brasil).

O capítulo quinto ten por asunto o léxico, sen dúbida un dos aspectos máis notados popularmente na diferenciación de variedades xunto coa fonética. Novamente Sánchez Rei constata a proximidade de certo léxico setentrional portugués co galego, e a distancia con respecto ao sur. O autor fixo aquí una selección dos materias lexicais dispoñíbeis, o que, como nos fenómenos gramaticais, «virou un labor complexo» (p. 428). En primeiro lugar, o autor expón a clasificación do léxico dialectal que fixo Leite de Vasconcelos, que distinguía entre arcaísmos, elementos lexicais que só difiren no sentido ou na forma, e finalmente léxico que é local mais non necesariamente só restrinxido á rexión «Entre-Douro-e-Minho». Sánchez Rei usa a clasificación entre «dialectalismos lexicais» e «dialectalismos semánticos». «Os primeiros, variantes de carácter lexical, implican contrastes entre distintas palabras empregadas por falantes diferentes para designaren o mesmo obxecto, entidade, acción, estado de cousas ou proceso» (p. 431). Por súa vez, «os dialectalismos semánticos asentan na mudanza significativa, isto é, naquelas fenomenoloxías en que, empregándose a mesma palabra en varias zonas, coñece valores distintos dependendo das áreas» (p. 432). Antes de ofrecer innumerábeis exemplos lexicais, o autor cita tamén algúns fenómenos de formación de palabras máis ou menos específicos, como por exemplo a produtividade do prefixo *des-* para a creación vocabular (elemento tamén habitual, como sinala Sánchez Rei, no Brasil, e no portugués africano, engadiría); ou o curioso recurso de converter un sintagma preposicionado en adxectivo (coa súa concordancia), como en «palha de milho» ou «palla de centeio», que viran «palha milha» ou «palla centeia».

A continuación, o libro ofrece unha longa lista de dialectalismos lexicais propios dos falares setentrionais de Portugal, coa remisión bibliográfica portuguesa pertinente, xunto coas remisións bibliográficas ás obras lexicográficas galegas que recollen a mesma entrada, e aínda a súa documentación en textos de orixe tradicional. Trátase de unha «pequena mostra», malia ocupe da páxina 447 até a páxina 487. Moito máis breve é a lista de palabras do segundo tipo, de dialectalismos semánticos ou «falsos amigos dialectais» (p. 489). O capítulo sobre o léxico continúa con algúns comentarios sobre certas características dese léxico común (ou que foi común) entre o norte portugués e o galego. A primeira: trátase maioritariamente de nomes, moito menos de verbos, e aínda máis excepcionais son outras clases de palabras. Ademais, a maior parte é léxico que designa elementos concretos, sobre todo obxectos e realidades «contidas no mundo rural tradicional» (p. 493). O que contribuiría para o seu crecente desuso: ese mundo sufriu enormes cambios nas derradeiras décadas.

A sección seguinte do estudo lexical dedícase á influencia do castelán. Sánchez Rei constata a xa coñecida desincronización entre galego e portugués canto á penetración desa lingua: mentres que en Portugal a enorme influencia castelá se deixa sentir particularmente entre os séculos xvi e xviii (e nese período o galego mantén mellor a súa especificade), a penetración da lingua veciña xustamente é moito intensa no galego a partir do xix, cando o portugués dá as costas á cultura española. Esa desincronización suscita no autor a seguinte reflexión: «cabería pensarmos que tería acontecido en Portugal se as autoridade académicas e políticas non reaxisen no seu momento perante a influencia española e, ao mesmo tempo, que tería sucedido se na Galiza houbera un poder real que se ocupase da lingua propia» (p. 541).

Un fenómeno interesante na penetración vocabular do castelán é a creación de duplas formas con especialización semántica: a *vasoira* é a feita en casa, mentres que a *escoba* é a comprada na loxa; e o mesmo con *péxego* e *melocotón*, ou *saia* e *falda* (algo parecido fan algunhas persoas co catalán: o *amorodo* como fruta é *maduixa*, mais cando é un xelado, é *fresa*, ou aínda máis habitual: a *trufa* como fungo é *tòfona*, mais como doce é *trufa*). Finaliza o capítulo cuns apuntamentos sobre posíbeis casos de léxico arcaico.

Finalmente, o capítulo sexto dedícase ás conclusións, que retoman de forma moi sintética as etapas do libro e insisten nas reflexións fundamentais: que «moitas das características do portugués dialectal e popular do norte de Portugal de finais do século XIX e dos inicios da seguinte centuria o aproximaban do galego en aspectos considerados hoxe en día idiosincráticos deste» (p. 551); e que as respectivas falas se afastaron sobre todo moito recentemente e por causa da forza centrífuga do estándar, completamente construído sobre o portugués do sur, e até con frecuencia contra o portugués do norte, o que permite «reflectirmos sobre o necesario, mais artificial, carácter dos estándares e na importancia sociolóxica e política que traen consigo» (p. 566), e para rematar, unha reflexión ucrónica: «Como se enformaría a variedade modelar lusitana se, en vez do eixo Lisboa-Coimbra, se erixise como ámbito de poderío económico, cultural e sobre todo político a rexión de Guimarães-Porto ou aínda Braga-Bragança?» (p. 566).

O portugués esquecido foi dado a lume en 2021. Poucos meses despois xa ten unha segunda edición, o que resulta cando menos sorprendente dado o carácter académico, denso, rigoroso, do texto. Será talvez porque ao lado da inxente documentación temos frecuentes reflexións e ideas altamente interesantes e que teñen a ver con debates vivos e até candentes. En calquera caso, é un síntoma excelente que este tipo de traballos teña sucedido non só entre os académicos senón tamén perante un público máis amplo. Máis libros coma este? Canté!

Referencias bibliográficas

Coseriu, Eugenio (1987). «El gallego y sus problemas. Reflexiones frías sobre un tema candente». *Lingua Española Actual*, 9, 127-138.

Venâncio, Fernando (2019). *Assim nasceu uma língua: sobre as origens do português*. Lisboa: Guerra e Paz.